

ТОТАЛІТАРНЕ МИСТЕЦТВО ТРЕТЬОГО РЕЙХУ ЯК ПРЕДМЕТ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ОСМИСЛЕННЯ

Стаття присвячена вивченню проблеми дослідженості літературного процесу 1933-1945рр. в Німеччині. Розглядаються вітчизняні та зарубіжні концепції вивчення тоталітарного мистецтва Німеччини даного періоду.

Ключові слова: *тоталітаризм, ідеологія, мистецтво, літературний процес.*

Статья посвящена рассмотрению проблемы изученности литературного процесса 1933-1945гг в Германии. Рассматриваются отечественные и зарубежные концепции изучения тоталитарного искусства Германии данного периода.

Ключевые слова: *тоталитаризм, идеология, искусство, литературный процесс.*

The article deals with the problem of stage of knowledge of the literature process of 1933-1945 in Germany. National and foreign concepts of researches of totalitarian art are considered.

Key words: *totalitarianism, ideology, art, literature process.*

Интерес до культурної сфери тоталітарного суспільства нацистської Німеччини пов'язаний з питанням функціонування культури в рамках держави. Культура може справляти стабілізуючий вплив на суспільне життя, хоча культурна та політична сфери базуються на різних інтересах та ідеалах, які можуть бути навіть повністю різнонаправленими.

Дослідження соціокультурного феномену німецького фашизму до недавнього часу було пов'язане з певними труднощами, що можна було пояснити високим ступенем політизованості теми і, як наслідок цього, її певної «закритістю» з післявоєнних часів і до 80х років ХХ століття. В той час, коли на Заході процес дослідження фашизму та нацизму розвивався досить інтенсивно, вітчизняними дослідниками було видано лише декілька наукових розробок, які до того ж мали загальний характер. Слід зазначити, що той факт, що германський фашизм виявився недостатньо вивченим у нас, особливо такі важливі його компоненти, як ідеологія, культурна політика та роль мистецтва та літератури у механізмах впливу на маси. Як виправдання недостатньої дослідженості теми можна назвати можна назвати досить об'єктивні причини: часто це недоступність джерел інформації, загальна орієнтованість вітчизняних досліджень минулого століття на вивчення соціально-політичних та економічних аспектів фашизму, антифашистського руху в Німеччині та інших країнах.

В реальності культурне життя фашистської Німеччини, безпосередньо пов'язане з політикою тоталітарної держави, виявляється явищем більш складним, багатоплановим та неоднозначним. Фашизм частіше всього досліджувався в одному плані – увага дослідників зосереджувалася на деструктивних, руйнівних проявах, а саме на вигнанні та знищенні культурних феноменів та чужих нацистській ідеології художніх форм, при-

зупиненні та «згортанні» культурного життя в Німеччині, що сприяло порушенню стабільності та динаміки культурної сфери та дискредитації фашистської системи в очах суспільної думки.

Духовна та матеріальна культура XX ст. є продовженням соціокультурних явищ XIX ст., адже відомо, що на зламі віків відбулися зміни, які стосувалися нового сприйняття людини, її відношення до світу зокрема. На рубежі XIX-XX ст. Стверджуються нові парадигми духовного життя: культура стає інтернаціональною та більш різноманітною, що відбилося на мистецтві, літературі, філософії, які намагалися відобразити занепад традиційної культури та деградацію техногенної цивілізації, робили переконливі спроби висвітлити нову роль людини у світі. Суспільство виявилось неспроможним раціонально пояснити зміни, що відбувалися, і як наслідок, складається суперечливе ставлення до питання про закономірності природної та соціальної дійсності. Зміна століть завжди була поштовхом до підбиття висновків та висування прогнозів. Віра в те, що розвиток природничих наук, нові відкриття можуть змінити життя людини або її внутрішній світ на краще, руйнується визнанням, що на шляху вдосконалення технологій втрачається гуманістична наповненість існування людини, у багатьох філософів та письменників з'являється відчуття хибно обраного шляху. Ф. Ніцше із сумним скепсисом писав про те, що цивілізація – лише тонкий шар позолоти на тваринній сутності людини; О. Шпенглер в своїй роботі «Причинність та доля. Закат Європи» (1923) провіщав фатальну та неминучу загибель європейської культури.

Перша світова війна зруйнувала усталені соціальні та державні відносини XIX ст., і людина того часу, втрачаючи ілюзії, тепер стояла перед необхідністю перегляду дотеперішніх цінностей, пошуків власного місця в реальності, усвідомленням того, що навколишній світ є недосконалим та агресивним.

В літературному процесі XX ст. відбулися зміни, обумовлені соціально-економічними та політичними причинами. Серед основних особливостей літератури того часу сучасні дослідники відзначають:

- 1) політизацію та посилення зв'язку літературних напрямків та авторів з різними політичними течіями;
- 2) посилення взаємного впливу та взаємопроникнення національних культур, а отже інтернаціоналізацію;
- 3) відмову від літературних традицій, інтелектуалізацію, вплив філософських ідей на образотворчість, прагнення до наукового та філософського аналізу, змішування жанрів, форм та стилів.

Світова економічна криза, яка розпочалася з подій 1929 року, мала важкі наслідки глобального характеру, які не могли не зачепити культурний світ. В культурному житті Німеччини простежується чітка тенденція відступу від реальної дійсності, потяг до освоєння культурної спадщини минулого, підвищений інтерес до форми, стилю, мовної самореалізації «я». З приходом до влади фашистів у державі виникла та почала розвиватися нова політична та соціокультурна ситуація, що призвело до «змін в самому типі художньої свідомості» [1: 123]. Зрозуміло, після офіційного приходу Гітлера до влади в 1933 році в Німеччині не почалася нова ера літератури, проте очевидно, що будь-яка визначна історична подія прямо або опосередковано впливає на літературну ситуацію.

Приймаючи до уваги політичні методи диктатури, вплив диктатури на свідомість творчої інтелігенції був досить різким, про що свідчить факт еміграції з країни великої кількості представників культурного та літературного світу Німеччини. Приход до влади нацистів призвів до зміни всієї літературної парадигми. Для літератури Веймарської республіки характерними були соціально-критичні та моралізаторські аспекти, які з приходом до влади націонал-соціалістів були «викреслені» і заміщені псевдонародною ідеологією, основними характерними напрямками якої в літературі були метафізика та ірраціональність.

Як пише Хорст Ланге у листі до Ернста Кройдера, більшість книг у фашистській Німеччині «представляє собою ремінісценцію з часів до 1890. Все, що стосується наступних років, було вигнано та відкинуто», що було викликано посиленням політичної значущості авторів пронародної національної орієнтації, які в часи Веймарської республіки знаходилися на периферії літературного процесу [2: 118]. Тобто, ми спостерігаємо елементи ідеологічного керування творчим процесом, що притаманно тоталітарним режимам.

Перша світова війна та революція 1918 р. виявилися віхами не лише в історії країни, а й у суспільній свідомості. В сферах політики та промисловості Веймарська республіка дала потужний поштовх модернізації та реформам. Німецький історик Петер В. Шульце підкреслює, що незважаючи на політичну слабкість німецької буржуазії, суспільство в Німеччині з кінця XIX ст. розвивалося на основі агресивної сучасної економіки. Культура та мистецтво Веймарської республіки досягли під впливом нових демократичних свобод нових вершин, що увійшло в історію Німеччини під назвою «класичний модерн». Петер В. Шульце вважає, що не можна ігнорувати роль цього періоду в модернізації виробництва та прискоренні технологічного оновлення, а також у процесі ліквідації феодално-аристократичного мислення за допомогою націоналістичної та расистської ідеології [3: 84-87].

Культура має велике значення для життя будь-якої держави, не є виключенням культурне життя Третього рейху (нім. *Drittes Reich* – третя імперія). Поняття «ідеологія» та «культура» перебувають у тісному та складному взаємозв'язку. Через ідеологію в культуру входять соціальні інтереси, на ідеологію та культуру влада покладає схожі функції, а саме створення та розповсюдження певної системи цінностей. Культура отримує підтримку від влади та суспільства через культурну політику держави. І дуже часто культура і мистецтво розглядаються державою як фактор впливу на формування особистості. Зрозуміло, деструктивний характер тоталітарної держави справляв негативний вплив на німецьку культуру. Разом з тим не можна не приймати до уваги той факт, що нацистська ідеологія віддавала культурі визначну роль у справі виховання народних мас у дусі нових ідеалів. А отже, нацистський режим повинен був активно розвивати культурний процес у державі, тримаючи його під постійним контролем.

Тоталітарна держава намагається підпорядковувати своїй ідеології всі сфери життя суспільства, у тому числі й сферу культури, невід'ємною частиною якої є література. Однак функція тоталітарної держави не вичерпується заходами контролю та репресій. Політичне керівництво держави має на меті стимулювати культурний процес, виходячи з визнання високої соціальної значущості культури та її високого ступеня впливу на

маси. За допомогою культури влада Третього рейху демонструвала свої «успіхи та досягнення», формувала певний тип особистості та впроваджувала свою систему моральних цінностей. З іншого боку, слід відмітити, що загальна атмосфера соціально-психологічного пресінгу потребувала активізації культурного життя, і для населення Німеччини мистецтво, література були не лише засобом задоволення духовних потреб, а й способом віддалення від страшної реальності, певною ілюзією стабільності та порядку.

Проте політика націонал-соціалізму в сфері культури не обмежується лише вигнанням та руйнуванням культурних феноменів, вона передбачала створення власних культурних цінностей, які б відповідали фашистській ідеології, запровадження специфічних художніх ідеалів, а отже стимулювання та активізацію культури Третього рейху. Слід додати, що основним напрямком досліджень досі було вивчення таких сфер культурного життя як живопис, художнє мистецтво, кіновиробництво, архітектура. Як приклад можна назвати монографію І. Голомштока «Тоталітарне мистецтво» [4], яка була надрукована у 1994р. Автор одним з перших піднімає питання дослідження культури в тоталітарному суспільстві. У своїй книзі він робить важливий на наш погляд висновок: тоталітарне мистецтво не є деструктивним елементом у розвитку світової культури, до якого можна ставитися зі зневагою, а є її повноправним елементом нарівні з модернізмом. Проте й ця помітна праця виявляє, на думку д.і.н. В.В. Єсіпова, певну обмеженість – намагаючись довести всесторонню схожість мистецтва в усіх тоталітарних країнах, І. Голомшток обгрунтовує ідентичність політики в сфері культури в Третьому рейху, СРСР, фашистській Італії, а отже і повну ідентичність культурного життя в цих країнах. Тобто автор «Тоталітарного мистецтва» відмовляє культурі в можливості самостійного розвитку в жорстких рамках тоталітарного режиму. Факт політичної обумовленості культури визначає й негативну оцінку всього, що було створене митцями в умовах тоталітарного режиму. Таким чином, точка зору І. Голомштока є досить одновекторною, проте цю роботу не можна недооцінювати, її перевагою є велика кількість введених наукових матеріалів.

Починаючи з 30х рр. XX ст. вітчизняними вченими проводилися дослідження феномену фашизму, його соціально-політичної сторони, здійснювався збір інформації про цілі, методи, форми боротьби проти прогресивної культури в фашистській Німеччині. Характерною рисою вітчизняних досліджень було відображення діяльності представників німецької культури (художнього мистецтва, літератури), які не підкорилися фашизму, – треба підкреслити здебільшого пропагандистський характер робіт радянських авторів. Зокрема, в якості прикладу ми можемо згадати брошуру І. І. Зільберфарба «Фашизм – ворог культури», в якій він буквально таврує ганьбою фашистську владу, яка викорінює культуру не тільки власної країни, а й Польщі, Чехії, Румунії, Бельгії: «Вся література заповнена фашистськими писакками», «Германський фашизм свідомо проводить політику викорінення друкованого слова... для фашистських ошуканців народу вважається за краще пропаганда оглушними істеричними криками, яка до того ж проводиться в умовах, що не припускають можливості критичного відношення слухача» [5: 7]. Цілком природним було те, що радянські вчені вбачали в культурній політиці націонал-соціалістів передусім деструктивний елемент та підкреслювали саме його та регресивну направленість культури фашистської держави в цілому, але притому реальні складнощі літератури, що виживає в умовах пропаганди, практично не висвітлювалися.

З 60х років зростає нова хвиля інтересу до вивчення проблеми взаємовідношення фашизму і культури, знову ж таки з боку західних дослідників. Це не могло не справити вплив і на регіональну науку – інтенсивне вивчення вищезазначеної проблематики стимулювало інтерес радянських вчених. Як відзначає у своєму дисертаційному дослідженні І. А. Ковригіна [6], наприкінці 70х – на початку 80х рр. з'являються декілька дисертацій, серед яких вона окремо називає кандидатську дисертацію І. Ф. Карасюк «Боротьба німецьких письменників-емігрантів у країнах Західної Європи проти фашизму 1933-1939рр.». Робота І.Ф. Карасюк присвячена в більшій мірі проблемам еміграції представників культури, притому автор докладно зупиняється на культурних феноменах Третього рейху та доходить висновку, що нацистська культура виросла із власне німецької культури, з якоїсь її частини. Тут ми вважаємо доцільним торкнутися питання періодизації німецької літератури ХХ століття. В рішенні цього питання на даний момент немає ясності. Так пише зокрема Є. О. Зачевський у своїй статті «До питання про періодизацію німецької літератури ХХ століття», слушно стверджуючи, що необхідно провести дослідження всього корпусу літератури даного періоду: «Не можна судити всю літературу за окремими зразками...». Автор досліджує декілька концепцій періодизації літератури, які припускають тривалість літературної епохи від 1930 до 1960рр. або від 1920 до 1950рр., або від 1925 до 1955рр., або ж навіть від 1890 до 1945рр., не роблячи акценту на 1933 році, оскільки література не змінилася блискавично з приходом до влади нацистів. Є. О. Зачевський відзначає, що «всі ці суперечності обумовлені тим, що кожного разу основа нової концепції визначалася пріоритетом того чи іншого літературного явища: протиставленням модерну та антимодерну, феномена окремих стилєвих та мовних проявів в літературі, втягненням в контекст міркувань проблем еміграції та ін.» [7].

Вільгельм Хефс у передмові до книги «Література у Третьому рейху (1933-1945)» відзначає, що 1933 рік можна характеризувати «як певну дату, починаючи з якої відносна автономність літературного поля піддається більш значній небезпеці, ніж у минулі роки» та що «з кінця 20х років відбувається злам в соціальній системі літератури, який з 1933 р. усталився в організованих формах» [8 : 13].

Г.Д. Шефер у своїй книзі «Розколота свідомість. Німецька культура та життява дійсність 1933-1945рр.» відстоює таке твердження: «Багато що говорить про те, що націонал-соціалізм посилив традиціоналістські тенденції в німецькій літературі, перервав подальший розвиток демократично ангажованих традицій та уповільнив підйом класики модерну, проте радикальних змін культурної епохи він не викликав, оскільки сам є продуктом кризи» [9 : 62].

Немає сумніву, що поразка 1918р., революція, падіння монархії, встановлення республіки й утворення в Берліні одного з найважливіших осередків європейської культури чітко окреслюють проблеми розвитку німецької літератури в період після 1918 р. Однак німецька література має власну межу епохи – 1933 рік, коли до влади прийшли нацисти. Після цієї зміни в політичному житті держави змінилися умови літературного життя: декого з майстрів слова вбито або заслано в концтабір, дехто емігрував або став письменником «внутрішньої еміграції». Період, започаткований 1933 роком, закінчується після 12 років існування «Тисячолітнього Рейху», тобто 1945 року. В 1970-х рр. у Німецькій Демократичній Республіці було видано одинадцятитомну історію німецької літератури.

Передостанній том присвячений саме питанню внутрішньої структуризації міжвоєнних років в історії літератури Німеччини, але назване дослідження написано з марксистського погляду на історію літератури, тому у десятому томі початковою межею періоду визнано Велику Жовтневу соціалістичну революцію, яка начебто мала вирішальний вплив на хід історико-літературного процесу в Німеччині [10]. Однак, попри це, можна прийняти, що з кінцем воєнних подій для німецьких письменників починається нова дійсність. Авторі називають цю частину міжвоєнного періоду «Від Великої Жовтневої соціалістичної революції до кінця революційної кризи післявоєнних років (1917–1923)». Наступний фрагмент автори доводять до часів нацизму: «Від початків відносної стабільності капіталізму до кінця Веймарської республіки (1924–1933)». Заключним моментом стає відрізок «Від віддання влади фашизму до визволення Німеччини (1933–1945)». Видана кількома роками пізніше «Коротка історія німецької літератури» (теж у НДР) виділяє як окрему ланку історико-літературного процесу міжвоєнний період і окреслює його «Між реакцією та поступом», уживаючи назви «золоті двадцяті роки» і «чорні тридцяті роки», тобто внутрішня структуризація періоду проводиться за цезурою 1933 року [11].

Серед сучасних найновіших досліджень ідеології, культури та мистецтва Німеччини періоду нацизма нам би хотілося виділити працю російського науковця О. Ю. Пленкова «Третій Рейх. Арійська культура». У своїй книзі (доречі, третій з серії, присвяченій ідеологічним міфам та соціальній утопії Третього рейху) він підкреслює, що «сфера культури складає особливо делікатну частину історії Третього Рейху, оскільки тенденції та феномени в цій сфері були пов'язані з усталеною та тривалою традицією розвитку німецької культури (однією з найбільш інтегральних та потужних в сучасній цивілізації); вони мали довгочасну природу та лише частково урвалися (або видозмінилися) в період нацизма. У цьому зв'язку особливо важливо пам'ятати, що «тисячолітній» рейх проіснував лише 12 років: культура суспільства просто не могла істотно змінитися» [12 : 4].

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що дослідження літературного процесу 1933-1945рр., становлення літератури та її розвитку у Третьому рейху у вітчизняних розробках висвітлено слабо, а отже детальне вивчення цієї теми представляє значний інтерес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белая Г. Проблемі активності стиля // Смена литературных стилей / Под ред. В.Кожина, - М., 1974, с.123
2. Schäfer H.D. Bücherverbrennung, staatsfreie Sphäre und Scheinkultur // „Das war Vorspiel nur...“ Berliner Colloquium zur Literaturpolitik im „Dritten Reich“ / Hrsg. v. H. Denkler und E. Lämmert. Berlin, 1985. s. 118
3. Шульце, Петер В. Перелом и легитимность: – М. Цит. по: Опыт двух германских демократий и современная Россия. Под ред. Я.С.Драбкина. М., 1998. с. 84-87.
4. Игорь Голомшток. Тоталитарное искусство. – М., “Галарт”, 1994, 296 стр.
5. Зильберфарб И.И. Фашизм – враг культуры. – Ленинград, 1941.
6. Ковригина И.А. Культурная жизнь в Третьем Рейхе на примере массовых культурных мероприятий, литературы и искусства: 1933-1945 гг. : Автореф. дисс. канд. ист. наук / Улан-Удэ, 2004.

7. Зачевский Е.А. К вопросу о периодизации немецкой литературы XX века. 2011. http://www.nrgumis.ru/articles/archives/full_art.php?aid=318&binn_rubrik_pl_articles=344
8. Haefs W. Einleitung//Nationalsozialismus und Exil 1933-1945/Hrsg. v. W. Haefs. München, 2009.
9. Schäfer H.D. Das gesplaltene Bewußtsein. Deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit 1933-1945. München-Wien, 1982.
10. Geschichte der deutschen Literatur. – Berlin, 1978. – Т. 10.
11. Kurze Geschichte der deutschen Literatur. – Berlin, 1983., 831 s.
12. Пленков О.Ю. Третий Рейх. Арийская культура. – СПб, 2005.

УДК 821.161.1.09

Новаковска-Оздоба И.
(Кельце, Польша)

ТРАНСФОРМАЦИИ ГОТИЧЕСКОГО МОТИВА ЗАМКА В РУССКОЙ ПРОЗЕ ПЕРИОДА РОМАНТИЗМА

Статтю присвячено аналізу мотиву палацу в російській романтичній прозі та його зв'язкам із готичною традицією. Особливу увагу приділено різноманітним трансформаціям цього мотиву в російських повістях двадцятих та тридцятих років XIX століття.

Ключові слова: готика, мотив палацу, трансформація мотиву, російська романтична проза.

Статья посвящена анализу мотива замка в русской романтической прозе и его связи с готической традицией. Особенное внимание уделено разного рода трансформациям этого мотива в русских повестях и романах двадцатых и тридцатых годов XIX века.

Ключевые слова: готика, мотив замка, трансформация мотива, русская романтическая проза.

This paper provides an analysis of the motif of castle in Russian romantic prose and its connection to the Gothic tradition. Attention is drawn to various transformations of this motif in Russian novels and stories in the 20s and 30s of the XIX century.

Key words: Gothic, motif of castle, transformation of motif, Russian romantic prose.

В готической литературе значительную роль в сюжетной структуре произведений играли своеобразные пространственные элементы. Для готического пространства характерны были: средневековые замки, старинные аббатства, монастыри, уединенные, мрачные дома, подземелья, гробницы, кладбища, развалины, пещеры разбойников, безлюдные пустоши. Такие места вызвали страх, представляли угрозу, создавали таинственное, тревожное настроение. Среди этих «знаковых атрибутов» готического романа особенная роль принадлежит замку.

© Новаковска-Оздоба И., 2013